

УДК 81'23

В. І. Мілінчук**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОЯВИ ВЕРБАЛЬНО-ЛОГІЧНОГО
І НАОЧНО-ПРЕДМЕТНОГО МИСЛЕННЯ
У МОВЛЕННЄВІЙ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ**

У статті представлено результати теоретичного й емпіричного дослідження вербально-логічного і наочно-образного мислення молодших школярів, особливості яких виявляються у мовленнєвих реакціях. Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що в дітей цього віку спостерігається незначне переважання граматичних парадигматичних реакцій із збереженням синтагматичних. Це вказує на розвиток як вербально-логічного, так і наочно-образного мислення, що може слугувати ресурсом для формування мовної компетентності дитини.

Ключові слова: вербально-логічне мислення, наочно-образне мислення, мовленнєві реакції, парадигматичні реакції, синтагматичні реакції.

В статье представлены результаты теоретического и эмпирического изучения проблемы вербально-логического и наглядно-образного мышления, особенности которого проявляются в речевых реакциях младших школьников. Результаты эмпирического исследования свидетельствуют о доминировании парадигматических грамматических реакций при сохранности синтагматических реакций. Полученные результаты указывают на достаточный уровень развития обеих форм мышления в этом возрастном периоде, что необходимо использовать для интенсивного формирования языковой компетентности младшего школьника.

Ключевые слова: вербально-логическое мышление, наглядно-образное мышление, парадигматические грамматические реакции, синтагматические грамматические реакции.

The results of theoretic and empiric study of the verbal-logical and visual thinking and its representation in the speech reactions of the junior pupils are highlighted in the article. The results of empirical research show the predominance of paradigmatic grammatical reac-

tions with preserving the syntagmatic reactions. It allows developing linguistic competence of the junior pupils on the basis of verbal-logical and visual thinking.

Key words: *verbal-logical thinking, visual thinking, speech reactions, paradigmatic grammatical reactions, syntagmatic grammatical reactions.*

Постановка проблеми. Мовленнєва діяльність є нині об'єктом вивчення не лише лінгвістики, а й таких наукових галузей, як когнітологія (наука про механізми появи особистісного знання, про те, які розумові операції приводять до виникнення в людини нових понять); паралінгвістика (наука про природу та функціонування супутніх мовленню невербальних засобів); психологія (наука про психічні закономірності механізми людини в процесі життєдіяльності); прагматика (наука, що вивчає відношення мовного знака до дійсності через людину).

Мовлення та його порушення є об'єктом вивчення загальної й дитячої психології, лінгвістики, фізіології, дефектології, психолінгвістики. Воно є досить складною психічною діяльністю, яку поділяють на різні види й форми. Як і всі вищі психічні функції людини, мовлення є продуктом тривалого культурно-історичного розвитку [6].

Не зважаючи на значні досягнення людства у сфері інформаційних технологій та наукового прогресу, мовленнєві здібності сучасних дітей стрімко знижуються. Це є зворотнім боком комунікації в інтернет-мережах, надлишкової захопленості гаджетами, що зрештою зменшує мовленнєвий простір дитини в діадах «дитина-дорослий», «дитина-дитина», «дитина-батьки» і погіршує якість мовленнєво-мисленнєвої діяльності.

На думку багатьох учених, спілкування та ігрова діяльність в інтерактивному режимі інтернет простору значно погіршує мовленнєву компетентність сучасної дитини, призводить до переважання синтетичних мислительних операцій над синтетичними, що виражається в комплексності мислення [2].

Таким чином, відсутність досліджень комплексності й аналітичності мислення молодших школярів на матеріалі їхнього мовлення з одного боку, та необхідність розвитку мовлення для активного психічного розвитку дитини, з іншого – зумовлює **актуальність запропонованого дослідження.**

До завдань представленого дослідження належать теоретичне осмислення проблеми мовленнєвих проявів вербально-логічного й наочно-образного мислення молодших школярів, а також психолінгвістичне дослідження логічних і граматичних реакцій шляхом проведення асоціативного експерименту.

Аналіз досліджень із проблеми. Вітчизняна психологія має значні доробки у вивченні мовленнєво-мисленнєвої діяльності, зокрема в рамках культурно-історичної теорії Л. С. Виготського [1]. Учений уважав, що основою розвитку вищих психічних функцій функцій є оволодіння мовою як сукупністю знаків, вироблених упродовж суспільного розвитку людства. У цьому контексті Л. С. Виготський уводить поняття примітивності психіки як протилежного полюсу концепту культурності [1]. Таким чином, дитина-примітив – це дитина, яка не здійснила необхідного для її віку культурного розвитку і не досягнула інтелектуального рівня культурної особистості її вікового періоду. Водночас «дитина-примітив» не відхиляється від норми, може досягнути значного рівня розвитку практичного інтелекту, адже – це тип «чистого, ізольованого природнього розвитку» [1, 24].

На думку вчених, бідність психічних операцій, недостатній рівень розвитку академічного інтелекту, некоректність умовиводів уподібнює симптомокомплекс примітивності до патологічного стану психіки. Водночас використання методів для вивчення практичного інтелекту слугує достовірним способом розрізнення примітивності, дефективності чи патології психіки [1; 4; 5].

Одним із важливих характеристик мовленнєво-мисленнєвої діяльності дитини є комплексність мислення, яка часто виявляється в породженні синтагматичних граматичних реакцій.

За Л. С. Виготським, шлях від думки до слова – це шлях від мотиву через внутрішнє слово (мовлення) до зовнішнього слова [1]. У монографії «Мова і свідомість» на основі добутих експериментальним шляхом даних, О. Р. Лурія твердить про існування двох принципово відмінних видів вербальної інформації – «комунікації подій» та «комунікації відношень» [7]. Перший вид є синтагматичним, зміст без особливих зусиль із боку інтерпретатора може візуалізуватися, другий потребує встановлення парадигматичних зв'язків між об'єктами, – пропозиціонування.

На рівні асоціативного експерименту парадигматичні граматичні зв'язки представлені діадами однакових частин мови, на-

приклад, дощ-сніг, а на рівні синтагматичних – різними частинами мови: дощ-іде. Слід зазначити, що комплексність мислення є природною характеристикою для дитячого мовлення. Водночас, на думку Т. О. Піроженко, оволодіння лексичними одиницями (у старшому дошкільному віці 3000-4000 слів) та засвоєння граматичних форм дає змогу дитині вступити у молодший шкільний вік із трансформацією комплексного мислення в контекстуальне [8]. Саме контекстне мовлення надає змогу здійснити важливі операції говоріння, слухання, аудіювання і читання. Так, дитина вже здатна переказати прочитану казку, розповісти про власну думку і т. ін. Перехід від комплексного до контекстного мовлення підносить мовну взаємодію на якісно новий рівень. Так, Л. Г. Гуменкова та Г. В. Кашинська вказують на те, що дитина вже здатна сама ініціювати творчі повідомлення, давати оцінку отриманій інформації тощо [2].

Комплексність і контекстуальність мислення дитини, що проявляються у мовленні, ґрунтуються на нейропсихологічних особливостях. Психічні процеси в корі головного мозку людини є результатом функціонування двох систем: вербальної й невербальної. При цьому невербальна система перероблює образний матеріал, а вербальна – «омовнює» сприйняття шляхом вилучення з пам'яті репрезентацій слів для тексту, що формується. У контексті цього чітко простежується взаємодія вербального (свідомого) та невербального (несвідомого) механізмів мислення.

Така взаємодія була помічена психолінгвістами. Зокрема М. І. Жинкін увів до наукового обігу поняття універсально-предметного коду – УПК. Як зазначає автор, УПК – це несловесний внутрішній код, «код внутрішнього програмування», змістове ядро майбутнього висловлювання, яким користується внутрішнє мовлення [3]. Можна припустити, що УПК є основою для комплексності мислення, тоді як контекстуальність пов'язана із аналітичними мисленнєвими операціями і потребує опосередкування мовними знаками в індивідуальному мовленні.

Ґрунтовний аналіз мовленнєво-мисленнєвої діяльності здійснено у працях Г. В. Тригуб [9]. Учена зазначає, що в молодшому шкільному віці відбувається поступовий перехід від наочно-дієвого до наочно-образного мислення, яке відрізняється тим, що дії з матеріальними предметами замінюються діями з їх образами. Внутрішній розвиток мислення, у свою чергу, здійснюється за двома

основними напрямками: розвиток мисленневих операцій і формування на їхній основі понять.

Таким чином, можна стверджувати, що розвиток, пов'язаний із наочно-дійовим мисленням, здійснюється незалежно від мовлення, тоді як наочно-образне мислення потребує певного абстрагування властивостей предмета, що безпосередньо пов'язане із мовленнєво-мисленнєвою діяльністю, і є основою для абстрактного мислення в майбутньому.

Логічно припустити, що молодший шкільний вік є сенситивним для розвитку мовлення, оскільки наочність і образність мислення виражається у творчих мовленнєвих висловлюваннях.

Провідні лінії розвитку мислення в молодшому шкільному віці можна намітити наступним чином: удосконалення наочно-дійового мислення на основі продуктивної уяви; покращення наочно-образного мислення на основі опосередкованої пам'яті; початок активного формування словесно-логічного мислення шляхом використання мовлення як засобу постановки і вирішення різних задач, мовленнєвих задач зокрема. Словесно-логічне мислення дитини, яке починає розвиватися в молодшому шкільному віці, передбачає вміння оперувати словами і розуміти логіку роздумів. Розвиток словесно-логічного мислення в дітей здійснюється протягом двох етапів. На першому етапі дитина засвоює значення слів, які належать до предметів і дій, а на другому – пізнається система понять, які означають відношення між різними фрагментами навколишньої дійсності [9].

Оскільки вербально-логічне і наочно-образне мислення втілюється у граматичні реакції, відповідно парадигматичні й синтагматичні, вважаємо, що кількість парадигматичних реакцій у цьому віці стрімко зростатиме. Важливими також є центральні логічні реакції, які свідчать про достатній рівень володіння молодшим школярами рідною мовою.

Перебіг емпіричного дослідження. Придатним для емпіричного дослідження вербально-логічного і наочно-образного мислення вважаємо асоціативне значення слова, адже саме воно дає змогу встановити асоціативну мережу, породжену словом, і слугує індикатором сформованості мислення молодших школярів. Асоціативне значення у контексті вербально-логічного і наочно-образного мислення ми вивчали за допомогою вільного асоціативного експерименту з огляду на аспекти, зазначені в працях Л. В. Засекоїної:

– вільний асоціативний експеримент передбачає надання першої асоціації (що спадає на думку) на запропоновані слова стимули (загальною кількістю 10 слів), відтак, є первинною, дораціональною реакцією на слово-стимул;

– реакції-асоціації групуються у два основні види: центральні (наприклад, огірок-овоч, які мають тісний семантичний зв'язок) та периферійні (наприклад, огірок-зелений, що характеризуються відсутністю чи слабкістю семантичного зв'язку);

– факторний аналіз асоціацій на різні поняття-стимули дає змогу визначити координати психосемантичного простору цих понять або семантичні універсалії [5]. Семантичною універсалією є реакція-асоціація, яка повторюється 3 і більше разів;

– вивчення асоціативного значення є можливим у різних дослідницьких форматах: мовлення в нормі та патології чи мовленнєва специфіка; крос-культурне дослідження мовленнєво-мисленнєвої діяльності, адже асоціативне значення можна утворити на ґрунті лексичної одиниці будь-якої мови.

Емпірично-діагностичне вивчення мовлення за допомогою асоціативного експерименту здійснювалося у вибірці 160 молодших школярів загальноосвітніх шкіл м. Луцька, серед них 90 дівчат та 70 – хлопців, середній вік: 7,2 років. Середньогрупові показники та стандартне відхилення у вибірці досліджуваних за кількістю центральних (периферійних, лексичних) і граматичних (синтагматичних, пардигматичних) реакцій обраховувалися процедурою описової статистики програмного забезпечення SPSS.

Таблиця 1
Психолінгвістичні прояви мовленнєвих реакцій
молодших школярів

№ з/п	Види асоціацій	Середньогруповий показник кількості асоціацій молодших школярів (M ±SD)
1	Парадигматичні	5,78±2,11
2	Синтагматичні	4,21±1,73
3	Центральні	4,42±1,15
4	Периферійні	5,58±1,47

Результати дослідження мислення на матеріалі мовленнєвих реакцій молодших школярів свідчать про те, що в дітей домінують парадигматичні реакції, які вказують на стрімкий розвиток

вербально-логічного мислення. Водночас слід зазначити, що певною мірою збережені також синтагматичні реакції, що вказує на комплексність мислення дітей цього вікового періоду та активне використання наочно-образних мисленневих операцій.

Звертаємо увагу на факт переважання периферійних логічних реакцій, що свідчить про недостатнє володіння молодшими школярами рідною мовою і вказує на необхідність посилення уваги щодо мовленнєвого розвитку дітей у початковій школі.

У Державному стандарті завдання оволодіння рідною мовою молодшими школярами представлено в освітній галузі «Мови та літератури» та має чітко визначені цілі. Остаточною метою, яка зазначена в Державному стандарті, є формування в учнів комунікативної компетентності з урахуванням комунікативних умінь, сформованих на основі мовних знань і навичок, оволодіння вміннями і навичками спілкуватися в усній та письмовій формах із урахуванням мотивів, цілей та соціальних норм мовленнєвої поведінки в типових сферах і ситуаціях. Ураховуючи панування інформаційних технологій, які попри значне полегшення комунікативних процесів у світі, як зазначалося вище, мають негативний вплив на мовленнєву активність особистості, слід звернути особливу увагу на розвиток мовлення молодших школярів. Тим більше, що бурхливий розвиток вербально-логічного мислення під час збереження його комплексності й образності має сприятливі для цього передумови.

Розглянемо основні семантичні універсалії, подані на запропоновані слова-стимули для якісного аналізу. Так, найпоширенішими асоціаціями на стимул огірок були реакції: овоч, зелений. Ці реакції демонструють єдність вербально-логічного й наочно-образного мислення дитини. До таких реакцій також належать такі словесні групи, як город-овочі, коричневий; учитель-школа, розумний тощо. Водночас зустрічалися стимули, на які пропонувалися виключно парадигматичні реакції, наприклад, годинник – стрілка, будильник тощо.

Повний перелік поданих реакцій викладено в таблиці 2. У таблиці розглянуто лише ті асоціації, які зустрічалися понад трьох разів, оскільки лише в цьому випадку вони набувають статусу семантичних універсалій. Кількість вживання асоціації подано в дужках.

Таблиця 2
Семантичні універсалії у вибірці молодших школярів

№ з/п	Слова стимули	Асоціації молодших школярів
1	Огірок	Овоч (111), зелений (21), помідор (17), салат (5).
2	Город	Овочі (112), земля (6), рослина (5), коричневий (5).
3	Учитель	Школа (98), оцінка (17), розумний (10).
4	Квітка	Рослина (37), город (17), яскрава (6), красива (5).
5	Рукавичка	Зима (17), рука (7), тепла (5), одяг (3).
6	Темний	Чорний (16), ніч (16), колір (5), білий (3).
7	Годинник	Стрілки (11), будильник (7), дзвінок (3).
8	Машина	Автомобіль (4), велосипед (3), дорога (3).
9	Стіл	Крісло (11), стілець (11), м'який (4).
10	Стілець	Стіл (83), спинка (21), сидіти (18), гойдатися (3).

Таким чином, результати представленої дослідження дають змогу постежити зв'язок розвитку мислительних операцій та мовленнєвої генези дитини в молодшому шкільному віці. Представлене дослідження є одним із психолінгвістичних дослідницьких проектів, які за допомогою психолінгвістичного експерименту демонструють тісний зв'язок мовлення і мислення, що є, за Л. С. Виготським, стрижнем психічної організації особистості і значно мірою виражає її інтелектуальні здібності.

Осмилення результатів дослідження проблеми прояву вербально-логічного і наочно-образного мислення в мовленнєвих реакціях молодших школярів дає змогу дійти висновків про важливість цього вікового періоду для формування мовленнєвої активності. Сполучення різних видів мислення як, з одного боку, сукупності синкретичності і комплексності, а з іншого – аналітичності мислення є сприятливим ґрунтом для інтенсивного оволодіння рідною мовою для формування мовленнєвої грамотності дітей у цьому віковому періоді.

Література:

1. Виготський Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. – Т. 5. – Основы дефектологии / Под. ред. Т. А. Власвой. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
2. Гуменкова Л. Г. Особистість дошкільника / Л. Г. Гуменкова, Г. В. Кашинська. – К. : Главник, 2008. – С. 170–174.

3. Жинкин Н. И. Речь как проводник информации / Н. И. Жинкин. – М. : Наука, 1982. – 157 с.
4. Засекіна Л. В. Вступ до психолінгвістики: Навч. посібник / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2002. – 168 с.
5. Засекіна Л. В. Психолінгвістична діагностика: навч. посібник / Л. В. Засекіна, С. В. Засекін – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. – 188 с.
6. Лурия А. Р. Об историческом развитии познавательных процессов / А. Р. Лурия. – М. : Наука, 1974. – 172 с.
7. Лурия А.Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 320 с.
8. Піроженко Т. А. Коммуникативно-речевое развитие ребенка / Т. А. Піроженко. – К. : Нора-Принт, 2002. – 308 с.
9. Тригуб Г. В. Психологічні особливості оволодіння іноземною мовою дітьми молодшого шкільного віку [Текст] / Г. В. Тригуб // Психологічні перспективи. / Гол. ред.: Л. В. Засекіна. – Луцьк : Вид-во Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011. – Вип.17. – С. 241–249.